

Viure (a) la nació en una zona
fronterera: les «experiències de nació»
en la premsa comarcal de la Cerdanya
espanyola (1879-1895)

Arnau Mayans Montés

Adreça electrònica: arnau.mayans@udg.edu

Resum

Emmarcats en les «experiències de nació», i sense defugir el debat teòric d'aquesta elecció, ens proposem d'explicar com es viu (a) la nació en un espai i en un temps concrets a partir d'una font i d'una metodologia acotades: la comarca fronterera de la Cerdanya espanyola del final del segle XIX mitjançant el buidatge de la premsa comarcal. Volem determinar, així, com es narra la identitat nacional, i què i qui aconsegueix que adquireixi un significat proper.

Resumen

Enmarcados en las «experiencias de nación», y sin rehuir el debate teórico de esta elección, nos proponemos explicar cómo se vive (en) la nación en un espacio y en un tiempo concretos a partir de una fuente y de una metodología acotadas: la comarca fronteriza de la Cerdaña española de finales del siglo XIX mediante el vaciado de la prensa comarcal. Queremos determinar, así, cómo se narra la identidad nacional, y qué y quién consigue que adquiera un significado cercano.

Paraules clau

nacionalisme, identitat, experiència, estudi de cas, Cerdanya.

Palabras clave

nacionalismo, identidad, experiencia, estudio de caso, Cerdaña.

Agraeixo a Àngels Casadesús, de l'Arxiu Comarcal de la Cerdanya, les seves recomanacions bibliogràfiques i de fonts primàries, així com totes les facilitats brindades per poder consultar-les durant la meua estada de recerca a Puigcerdà el juliol de 2016. També al Dr. Joaquim Maria Puigvert, per les seves indicacions, consells, correccions, recomanacions i informacions diverses, i per la confiança dipositada en aquest estudi.

Estudiar les nacions i els nacionalismes: un debat obert i un estudi de cas acotat

Segons Benedict Anderson, les nacions són comunitats polítiques imaginades com a inherentment limitades i sobiranes.¹ Comunitats polítiques perquè es conceben a partir de la companyonia i la fraternitat profundes i horitzontals, obviant tot tipus de desigualtat i explotació existents. Imaginades perquè, malgrat que els membres de la comunitat mai no coneixeran la majoria dels seus compatriotes, en la ment de cadascun d'ells resideix una visió de la seva comunió. Limitades perquè tenen fronteres finites, tot i que movibles, més enllà de les quals es troben d'altres nacions. I sobiranes perquè, amb la Il·lustració i la Revolució, neix el somni que les nacions han de ser lliures, i que l'únic garant i emblema d'aquesta llibertat és, i ha de ser, l'estat sobirà, en contraposició amb la legitimitat del regne

1 Anderson desenvolupa el concepte de les nacions com a *comunitats imaginades* a B. ANDERSON, *Comunitats imaginades: Reflexions sobre els orígens i la propagació del nacionalisme*, Catarroja-València: Afers/PUV, 2005.

dinàstic i jeràrquic de dret diví. Aquesta definició de les nacions com a «comunitats imaginades», que no vol dir que siguin *simples* «fabricacions» o «falsedats», ha estat la més reeixida i influent de les dècades darreres. En aquesta mateixa línia teòrica, Craig Calhoun ha defensat que el nacionalisme conforma una manera particular d'imaginar una identitat col·lectiva i la solidaritat social que se'n desprèn. No sols remet, però, a l'àmbit de la política, al·ludeix també el de la cultura i el de la identitat personal; determina —condiciona potser seria més just— la manera de parlar i de pensar, de veure i d'entendre el món, de cada membre de la comunitat nacional. És el que s'ha anomenat el nacionalisme com a «formació discursiva».²

Com s'aconsegueix, però, difondre aquest discurs de la nació? Com, i mitjançant què, es fa hegemònica aquesta concepció nacional(ista) del món, i també d'un mateix? Diversos autors han apuntat diferents mecanismes de creació, expansió i reproducció de les identitats nacionals: des de l'«invent de la tradició» d'Eric Hobsbawm al «nacionalisme banal» de Michael Billig, passant per l'*IKEA* de construcció de les identitats nacionals d'Anne-Marie Thiesse, tot arribant a la importància que Benedict Anderson dona a la novel·la i a la premsa com a mitjans capaços de crear el relat de la identitat nacional.³ Els periòdics i les novel·les serien, doncs, dues formes més

- 2 Calhoun exposa la idea del nacionalisme com a *formació discursiva* a C. CALHOUN, *Nacionalisme*, Catarroja-València: Afers/PUV, 2008.
- 3 Sobre l'«invent de la tradició»: E. HOBBSAWM; T. RANGER, *La invención de la tradición*, Barcelona: Crítica, 2002. Sobre el «nacionalisme banal»: M. BILLIG, *Nacionalisme banal*, Catarroja-València: Afers/PUV, 2006. Sobre el «sistema *IKEA*» de construcció de les identitats nacionals: A.-M. THIESSE, *La creación de las identidades nacionales: Europa: siglos XVIII-XX*. Madrid: Ézaro, 2010. A causa del relatiu desconeixement que existeix al voltant de l'obra d'Anne-Marie Thiesse, ens veiem en la necessitat d'exposar breument en què consisteix la seva tesi: el *sistema IKEA* de construcció de les identitats nacionals és, citant la mateixa autora, «una especie de kit en *do-it-yourself*: una serie de declinaciones del “alma nacional” y un conjunto de procedimientos necesarios para su elaboración. Se sabe bien hoy establecer la lista de elementos simbólicos y materiales que debe presentar una nación digna de este nombre: una historia estableciendo la continuidad con los grandes precursores, una serie de héroes parangones de las virtudes nacionales, una lengua, monumentos culturales, un folklore, elevados lugares y paisaje típico, una mentalidad particular, representaciones oficiales —himno y bandera— e

de «ficció» que permetrien representar la nació com una «comunitat imaginada» vertadera i natural, contribuint així a la naturalització d'aquest nou marc conceptual. Anderson situa el naixement d'aquests dos vehicles de difusió d'idees el segle XVIII, encara que sabem que la importància de la premsa i dels nous mitjans de comunicació ha augmentat amb la societat del consum de massa.

Alguns d'aquests mecanismes sembla que pressuposen una acció indiscutiblement exitosa de l'estat nació i, per tant, dels processos de nacionalització previs. On queda, doncs, la dialèctica de la mirada històrica *from the bottom up*? Entenent que els membres de la comunitat nacional actuen només com a mers recipients buits on *vessar* identitat nacional *des de dalt*, estariem obviant, o amagant, una gran part del procés, constant i en constant moviment, de construcció nacional (a més de negar, implícitament, qualsevol capacitat de transformació de les capes no dirigents de les societats). Per això, en aquest article ens volem situar dins el camp de les «experiències de nació», proposat per Ferran Archilés per abordar l'estudi de les identitats nacionals.⁴ D'aquesta manera, busquem incorporar a l'estudi dels processos de construcció nacional un marc teòric provinent de la història social, el de la noció d'«experiència» desenvolupada per E. P. Thompson a la seva obra de referència *The Making of the English Working Class*, publicada per primera volta l'any 1963.⁵ Creiem, així, poder explicar més fidelment —mitjançant la història política, cultural i, també, social— com es viu (a) la nació

identificaciones pintorescas —costumbre, especialidades culinarias o animal emblemático». Sobre la importància de la novel·la i de la premsa com a mitjans capaços de crear el relat de la identitat nacional: B. ANDERSON, *Comunitats imaginades...*, p. 46. Per a una aproximació a les diferents teories d'estudi de les nacions i dels nacionalismes: A. MAYANS, *L'estudi de les nacions i dels nacionalismes: una aproximació als diferents paradigmes teòrics* (treball de final de grau), Universitat de Girona, 2015.

- 4 Proposat a F. ARCHILÉS, “Lenguajes de nación. Las «experiencias de nación» y los procesos de nacionalización: propuestas para un debate”, *Ayer: Revista de Historia Contemporánea*, n. 90, 2013, p. 91-114.
- 5 Versió consultada en castellà: E. P. THOMPSON, *La formación histórica de la clase obrera: Inglaterra: 1780-1832*, Barcelona: Laia, 1977.

en un geografia concreta, en una cronologia concreta i per part d'uns grups socials concrets. Defugint tot apriorisme i conscients de la impossibilitat de conèixer la realitat de la totalitat dels individus d'una comunitat, ens proposem de determinar com i a través de què, o de qui, s'experimenta diàriament, quotidianament, «banalment», la nació. En definitiva, com es narra la identitat nacional — la pròpia i les altres—, i què i qui aconsegueix que adquireixi un significat proper, ja sigui en clau local o en clau regional. Situem, en conseqüència, aquest treball dins el *gir local* en l'estudi de les nacions i dels nacionalismes.⁶

Aquesta anàlisi la pretenem fer a partir d'un estudi de cas ben acotat geogràficament i cronològica, tot utilitzant una metodologia concreta: el buidatge sistemàtic del setmanari *La Voz del Pirineo* (1879-1895).⁷ La comarca fronterera de la Cerdanya espanyola del final del segle XIX és l'espai i el moment escollits. La divisió política de la vall en un moment determinat, arran del Tractat dels Pirineus de 1659, i el fet que hagi romàs inamovible fins als nostres dies, ens ofereix la possibilitat d'estudiar i de comparar, d'una manera exemplar, amb *condicions de laboratori*, un límit polític i la seva zona fronterera. Aquest conjunt de circumstàncies, a més, ens permeten d'examinar, com argumenta Peter Sahlins, el doble procés de formació dels estats nació francès i espanyol.⁸ Amb la consolidació i expansió de la *Troisième République* i de l'Espanya restauracionista, ens trobem en un moment clau per estudiar la creació i la reproducció dels discursos nacionalistes. Tal com diu Archilés, és

- 6 Sobre el *gir local* en l'estudi de les nacions i dels nacionalismes: A. CONFINO, «Lo local, una esencia de toda nación», *Ayer: Revista de Historia Contemporánea*, n. 64, 2006, p. 19-31.
- 7 Per a una relació exhaustiva de la premsa buidada i analitzada: A. MAYANS, *Viure (a) la nació en una zona fronterera: Les experiències de nació a la Cerdanya «espanyola» a través de la premsa local (1879-1895)* (treball de recerca de final de màster), Universitat de Girona, 2016.
- 8 P. SAHLINS, *Fronteres i identitats: La formació d'Espanya i França a la Cerdanya, s. XVII-XIX*. Vic: Eumo, 1993, p. 38.

sobretot al terç darrer del segle XIX quan els estats nació van emprendre un procés intens, mai no assajat abans, de nacionalització de massa.⁹

L'article s'estructura en sis divisions: la introducció, en la qual hem exposat el paradigma teòric en què s'enquadra l'estudi i la nostra metodologia justificada de treball; un segon apartat que se centra en la visió de l'*altre* com a mecanisme d'autodefinció nacional; una tercera secció que remet a les cultures polítiques vuitcentistes com a vehicles de nacionalització òptims; un quart capítol que es debat sobre la mateixa naturalesa regionalista del(s) catalanisme(s) de l'època; unes conclusions sobre la relació entre identitats i frontera que se sostenen amb d'altres recerques; i, finalment, una coda breu en forma de reflexió oberta i de crida a seguir-hi treballant.

Identificació nacional «en contra de»

Albert Moncusí ha identificat un procés que opera a la zona fronterera de la Cerdanya: l'«efecte mirall».¹⁰ Un concepte que ens serveix per explicar com es produeix la (re)identificació nacional pròpia a partir de la classificació nacionalitzadora de qui és a l'altra banda de la frontera. La presència de l'*altre* i el discurs que es desenvolupa i s'estén sobre aquest condicionen l'autoadscripció nacional i, amb això, divergeixen les «*experiències de nació*» a cada costat. Sahlins, amb la mateixa lògica, ha provat l'existència, a partir del segle XVIII, d'una «*nacionalització de l'interès*», un fenomen pel qual s'afirmen i es reafirmen les identitats nacionals tot basant-se en la consecució d'interessos locals.¹¹ Així, per exemple, escriu un anònim a les pàgines de *La Voz del Pirineo* l'any 1881:

9 F. ARCHILÉS, «Absència i persistència. L'estudi de la nació i el nacionalisme», dins F. ARCHILÉS (ed.), *La persistència de la nació: Estudis sobre nacionalisme*, Catarroja-València: Afers/PUV, 2014, p. 9-43, p. 12.

10 Concepte esgranat a A. MONCUSÍ, *Fronteres, identitats nacionals i integració europea: El cas de la Cerdanya*, Catarroja-València: Afers/PUV, 2005, p. 13.

11 Concepte desenvolupat a P. SAHLINS, *Fronteres i identitats...*

Las naciones civilizadas así lo han comprendido y hoy vemos por ejemplo en nuestra vecina la Francia los caminos vecinales perfectamente conservados y en un estado tal, que comparados con los nuestros, son verdaderas carreteras de primer orden.¹²

La identitat nacional, en aquest cas, no s'expressa en termes lingüístics o culturals, sinó en l'experiència vivencial de la diferència. En diversos articles del setmanari veurem aquest «efecte mirall» present en les infraestructures de comunicacions (els camins, les carreteres, els ponts i els ferrocarrils), el telègraf, la correspondència, les canalitzacions d'aigua potable, les falsificacions de moneda, etc. Tot aquest conjunt d'observacions acabaran per dotar d'un significat la nació pròpia i la de l'altre: una esdevindrà la nació «civilitzada» i l'altra, no; una serà de progrés i l'altra, no. Un altre anònim escriu aquest article a la secció local de *La Voz del Pirineo* el 27 de novembre de 1881:

Es digno de llamar nuestra atencion el espíritu de progreso que reina entre los municipios de la Cerdaña francesa.

Todos sabemos que en poco tiempo se ha dotado de magníficas casas escuelas á los pueblos de La Tour de Carol, Err y Saillagouse; que en Bourg-Madame han construido una iglesia; que se proveyó de fuentes á la *commune* de Palau, y hasta en Dorres pueblecito situado entre las rocas de aquella montaña ha despertado el adelanto, construyendo á la sazón un lavaderopúblico que reunirá todas las condiciones indispensables para la comodidad del vecindario en la ruda estacion de invierno.

Cuando se opone á nuestra visita el estado sumiso de la Cerdaña española, francamente, envidia nos causa al ver que no seguimos el ejemplo de los franceses y que, á pesar de ser todos cerdanes, el patriotismo se distingue entre nuestros vecinos. Y decimos que se distingue el patriotismo porque, por mas que se diga que aquellos municipios son mas protegidos de su gobierno, no verificarian tantas y tan útiles

12 ANÒNIM, Caminos vecinales, *La Voz del Pirineo*, 17/04/1881, p. 1.

obras si les faltára esta dote, por las dificultades que traen de si todos los proyectos, y entonces las multiples barreras con que se tropieza destruyen los planes de aquellos que no poseen un verdadero entusiasmo, dejando al olvido lo que solo ven posible á fuerza de caudales.

Puigcerdá capital de la Cerdaña y por consiguiente centro de negocios de la misma, villa que por su posicion topográfica está llamada á ser muy visitada, no sabe hacer mejoras porque dice que carece de medios.... ¡Qué mengua! No tenemos medios: pues no falta quien dice y asi opinamos tambien, que lo que no tiene Puigcerdá es verdaderamente patriotismo, pues si lo tuviera podria hacer algo, aunque no fuese mas que cumplir con el deber de tener mas aseadas sus calles.¹³

Mitjançant la visió de l'*altre*, i «á pesar de ser todos cerdanes», es reforça, ja sigui en positiu o en negatiu, pertànyer a la pàtria pròpia. Encara que aquest patriotisme no s'expressi de manera culturalista, acaba consolidant, a través de l'experiència subjectiva de la diferència, una perfecta coincidència entre fronteres territorials i fronteres culturals. I amb l'existència de dos espais culturals diferenciats, es va apuntalant la idea de pertànyer a dues nacions diferents: la *nostra* i la dels *altres*. Fixem-nos en aquesta citació, també d'un anònim, publicada al setmanari puigcerdanès:

Porque no es solamente aquel un puente que sirve de lazo de union entre esta villa y los pueblos de Aja, Vilalloyent, Palau, etc, sino que, dada su especial situacion, era su construccion una verdadera necesidad de decoro nacional, ya que nos librarà de la humillaci3n que tan á menudo tenemos que sufrir, viéndonos obligados á suplicar á la nacion vecina que permitier a el paso por su territorio á nuestras fuerzas públicas de la guardia civil, carabineros y demás, cada vez que una crecida del rio Segre arrastraba las malas tablas que hasta

13 ANÒNIM, «Sección local», *La Voz del Pirineo*, 27/11/1881, p. 2-3.

ahora habian servido de paso, con continúa esposicion de la vida de los transeuntes.¹⁴

La construcció d'un pont, d'un *simple* pont, és una «una verdadera necesidad de decoro nacional, ya que nos libraré de la humillación que tan á menudo teniamos que sufrir, viéndonos obligados á suplicar á la nacion vecina». Com sosté Moncusí, el pes dels estats nació es fa present sobre el context local a través de l'ús del referent nacional(ista) per a la interpretació de l'entorn.¹⁵ Aquest fet es manifesta quan el discurs de la nació impregna tots els aspectes de la vida quotidiana dels membres de la comunitat. Perquè el relat nacional sigui plenament operatiu, cal que s'impregni de la realitat palpable; la local.

Prendre partit és fer pàtria: el liberalisme i el proteccionisme

La població de la Cerdanya espanyola del final del segle XIX no resta al marge dels grans debats polítics, socials i econòmics del moment. Ans al contrari, tindran una forta repercussió en la seva realitat local.

El liberalisme es presenta a la Cerdanya i, en concret, a la vila de Puigcerdà com una qüestió intrínseca de la seva identitat.¹⁶ Segons Sebastià Bosom, un dels estudiosos locals més importants, la gran adhesió de la població a aquesta cultura política vuitcentista confrontada a l'absolutisme es començà a desenvolupar arran de la matança d'uns joves de la vila i de la resta de la comarca per part del

14 ANÒNIM, «Sección local», *La Voz del Pirineo*, 04/12/1881, p. 2.

15 A. MONCUSÍ, *Fronteres, identitats nacionals...*, p. 178.

16 Vegi's: S. BOSOM, *La defensa de la Vila de Puigcerdà enfront els atacs carlistes (texts)*, la Cerdanya: Institut d'Estudis Ceretans, 1987. S. BOSOM, «Vila Liberal», dins S. BOSOM (ed.), *Puigcerdà*, Girona: Quaderns de la Revista de Girona, n. 41, 1993, p. 54-55. J. VILADESAU; J. M. CASANOVAS I GARCIA; J. M. CASANOVAS I MATEO; M. SOLÉ, *L'efecte Cabrinety: Puigcerdà, 10 d'abril de 1973, antecedents, ressò i conseqüències*, Puigcerdà: Salòria, 2014.

moviment reialista en el poble del Pasteral, als afores de la Cellera de Ter, l'any 1822. La vila, a més, va patir diversos setges carlins: un primer durant la guerra dels Set Anys, entre el 18 i el 27 de novembre de 1837; un segon els dies 10 i 11 d'abril de 1873; i un tercer des del 20 d'agost al 3 de setembre de 1874. Els tres setges es van acabar amb la retirada de les tropes carlines. Especialment rellevant fou la figura del Josep Cabrinety i Cladera (Palma, 1822–Alpens, Osona, 1873), l'«alliberador» de Puigcerdà, que aconseguí la retirada dels carlins que assetjaven la vila l'any 1873. Algú que signa amb una X escriu un article a *La Voz del Pirineo* titulat «10 y 11 de abril de 1873», en el qual diu:

Y tengamos por fin presente que poseemos la espada del malogrado brigadier Cabrinety y que sobre ella juró el pueblo puigcerdanés defender á todo trance la libertad, prefiriendo mil veces morir antes que mancillar tan preciosa prenda.

Si de otra manera obrásemos nos maldecirían nuestros hijos, y asi como Puigcerdá es la cuna de la libertad, sería la poblacion mas ingrata de la Nacion española.

Convencidos estamos de que nada de esto sucederá, dado el espíritu liberal que anima á los habitantes de esta heroica é invicta villa.¹⁷

Una relació paradigmàtica de liberalisme, patriotisme local i nacionalisme espanyol. Puigcerdà serà presentada a la premsa —mitjançant articles historicistes de divulgació, poesies als màrtirs liberals i a les seves batalles, així com informant de la construcció d'estàtues commemoratives i de la realització de festes d'homenatge— com una «heroica é invicta villa» i com una «tierra clásica del liberalismo». I en contraposició, els carlins seran caricaturitzats com a fanàtics «enemigos de la libertad y del progreso». Però es va molt més enllà, el liberalisme és vist com a part essencial del projecte nacionalista espanyol. El discurs —nacional— serà que cal lluitar contra les «hordas salvages del

17 X, «10 y 11 de Abril de 1873», *La Voz del Pirineo*, 10/04/1881, p. 1.

carlisme» per defensar el «Dios, Pátria y Rey» de la «noble España». I, en aquest sentit, faran que la vila sigui reconeguda més enllà dels seus confins com un terra fortament resistent al carlisme. Josep Lluís Clot escriu l'any 1879:

Campeones esforzados de la mas justa y bella de de las causas, contemplasteis impassibles la horrible perspectiva del estermio y del incendio. No os arredró tampoco la traicion ni la venganza de vuestros contrarios, y con ánimo resuelto y sereno, disteis à conocer á la España entera, que os admiraba con maternal orgullo, lo que puede un puñado de valientes, cuando pelea por los sacrosantos principios de la libertad.¹⁸

Arreu d'Espanya, i aquest fet també operarà com un element de nacionalització i d'adscripció nacional, diferents entitats, associacions, institucions i poblacions felicitaran la vila i, fins i tot, li regalaran medalles. Però no únicament el conjunt de l'Estat posarà en valor la defensa de Puigcerdà contra el carlisme, sinó que des de la Cerdanya es voldran col·locar dins l'imaginari col·lectiu de les grans gestes del patriotisme espanyol. Ho detectem clarament en aquest poema de Juan L. Lapoulipe titulat «La alborada del 10 de abril»:

18 JOSÉ LUIS CLOT, «¡¡El Jueves Santo!! Á los mártires del 10 y 11 de abril del año 1873», *La Voz del Pirineo*, 10/04/1879, p. 1.

De Puigcerdá los invencibles muros
Doblegarse mirar ante su fuerza.
Empresa audáz y temeraria y loca
Que ante el valor de Puigcerdá se estrella
Pues de sus hijos en el noble pecho,
El férvido entusiasmo se conserva,
De Numancia y Sagunto y Zaragoza;
Y antes de consentir em que pusieran
En su recinto el pié, de sus moradas
Contemplaran rodar la última piedra.
Custodios fieles de la causa augusta
De *Pátria y Libertad* no desalientan,
Pues saben que hoy España los admira,
Y el Universo entero los contempla.¹⁹

No és d'estranyar que Puigcerdá se situï al costat dels grans setges històrics *espanyols* de Numància, Sagunt i Saragossa. El liberalisme té també una base romàntica i historicista. Necessita recórrer al passat en busca de pedigrí. Remarquem, doncs, la importància de la cultura política del liberalisme com un bon vehicle de nacionalització que, entrelaçada amb la identitat local, actua eficaçment com a element d'adscripció nacional.

El proteccionisme, el corrent de pensament econòmic confrontat al lliurecanvisme que aposta per l'adopció d'aranzels que gravin l'entrada de mercaderies estrangeres amb la finalitat de defensar la producció nacional davant de la competència estrangera, també arrelarà fort a la comarca de la Cerdanya. El proteccionisme s'entendrà com una qüestió essencial per a la supervivència d'Espanya, per la defensa de «nuestra desbenturada España». El setmanari puigcerdanès reproduirà, l'any 1882, un article aparegut a la *Gaceta de Cataluña* del dirigent obrer, cooperativista i republicà Josep Roca i Galès (Barcelona, 1828–1891):

19 JUAN L. LAPOULIDE, «La alborada del 10 de abril», *La Voz del Pirineo*, 10/04/1879, p. 4.

El ilustrado obrero D. José Roca y Galés acaba de remitir una correspondencia á la *Gaceta de Cataluña* en la que incia un pensamiento de tanta importancia para la proteccion de la produccion española que, aún de no poder disponer del espacio necesario para su total reproduccion, queremos al menos contribuir á la propagacion de tan patriótica idea, dando á conocer el procedimiento que debiera observarse escrupulosamente por todos los españoles, y en particular por los ceretanos, que conocen prácticamente como saben protegerse nuestros vecinos. [...] Su cosmopolitismo comercial [el dels estrangeristes madrilenys], su extranjerismo con respecto al proletario, se combate con la antítesis, es decir con un cariño y un compromiso patriótico en favor de todo lo que sea nacional y de una proteccion precindiendo del Estado, á todo lo que sea producto de nuestros obreros, artesanos y artistas.²⁰

És una «patriòtica idea», el proteccionisme; i els lliurecanvistes, en canvi, són uns «antipatriòtics». Entenem, doncs, que aquest corrent de pensament econòmic actua com un agent de nacionalització més, ja que permet portar al pla nacional la defensa de la indústria comarcal. Es dibuixa, així, un marc nacional ben definit que opera com a subjecte receptor de les demandes. El 6 de juny de 1881 es convoca una manifestació proteccionista a Girona amb el manifest següent:

El ganado lanar que antes pagaba 40 céntimos de entrada en las aduanas francesas, en vista de la abundancia que del tal ganado posee ahora la Francia el Gobierno ha aumentado los derechos hasta 2 francos por cabeza.

He aqui una leccion en la que pueden aprender los ilusos protectores del libre cambio, nuestros vecinos mas adelantados que nosotros para proteger la industria y la agricultura aumentan ó disminuyen los derechos segun lo reclaman los

20 JOSÉ ROCA Y GALÉS, «Una buena idea», *La Voz del Pirineo*, 23/04/1882, p. 1-2.

intereses de su país. Esta, esta es la manera de hacer progresar la Nacion española y no andarse por los cirros de Úbeda.²¹

La por a l'amenaça de la producció estrangera, temors accentuats en considerar les potències econòmiques exteriors com a superiors. En aquest cas, el proteccionisme utilitza també l'«efecte mirall» per comparar-se amb França i identificar quins són els aspectes en què «nuestros vecinos» van «mas adelantados». Altra volta, la idea de progrés.

Finalment, per la seva importància historiogràfica, hem d'abordar la tesi que defensa que el proteccionisme va significar la «presa de consciència d'una personalitat diferencial» ja que Catalunya i Espanya tenien «uns interessos econòmics diferenciats».²² *La Voz del Pirineo* es fa ressò d'aquesta notícia el 22 maig de 1881:

Leemos en un periódico de Madrid:

Se están ya realizando algunos trabajos para la creacion de un circulo proteccionista en Madrid. Este será de recreo en apariencia, pero en realidad servirá para agrupar en él los intereses productores de toda la Península y velar cerca de los Gobiernos por el fomento y desarrollo de la produccion nacional. Desean los iniciadores de este pensamiento armonizar los intereses de unas provincias y comarcas con los de otras, concentrar esfuerzos parciales, dar unidad á las gestiones para que la accion resulte mas eficaz, manteniendo en constante relacion á los centros productores. En una palabra: los proteccionistas á que nos referimos, en su mayoría catalanes, desean quitar á causa de la proteccion el sabor catalanista que en la actualidad tiene.

21 ANÒNIM, «Sección local», *La Voz del Pirineo*, 15/05/1881, p. 3.

22 R. MASGRAU, *Els orígens del catalanisme polític (1870-1931)*, Barcelona: Barcanova, 1992, p. 10-12.

El circulo se instalará en lujo, á cuyo objeto se está buscando un palacio capaz de todo género de comodidades.²³

En d'altres articles del moment hem observat rastres de regionalisme i de patriotisme local quan s'ataca les aspiracions dels *estrangeristes* madrilenys. I es defensa, en canvi, els homes del comerç de Catalunya. Podem afirmar, però, que els proteccionistes d'origen català estaven especialment interessants a emmarcar la seva lluita dins l'àmbit nacional(ista) espanyol, defugint de qualsevol vinculació amb el catalanisme.

Amb tot, corroborem una de les tesis d'Archilés quan ens alerta que, malgrat que encara no hagi obtingut el suficient reconeixement per la comunitat d'estudiosos i investigadors de les nacions i dels nacionalismes, les cultures polítiques, entre les quals, és clar, el liberalisme i el proteccionisme de segle XIX, són agents decisius per a la nacionalització de la massa.²⁴ Ho argumenta explicant com aquestes diverses cultures polítiques van ser capaces de desplegar institucions i pràctiques socials pròpies sempre en un marc nacional perfectament definit i experimentat a escala local —i regional—, com creiem haver demostrat.

El catalanisme: un doble patriotisme jeràrquic?

El catalanisme d'abans de 1886, com a data que actua de recurs metonímic, era un moviment clarament regionalista. Valentí Almirall parla a *Lo catalanisme* de Catalunya com «la nostra regió» o «la regió catalana», i les reivindicades Bases de Manresa (1892) portaven com a subtítol «Constitució Regional Catalana».²⁵ A la Cerdanya, la primera mostra de catalanisme clarament cultural la trobem en format de convocatòria d'un certamen que busca «el patriótic ideal»

23 ANÒNIM, «Sección local», *La Voz del Pirineo*, 22/05/1881, p. 3.

24 F. ARCHILÉS, «Lenguajes de nación...», p. 108.

25 J. L. MARFANY, *La cultura del catalanisme: El nacionalisme català en els seus inicis*, Barcelona: Empúries, 1996 p. 24.

d'establir estacions meteorològiques en tot el territori català. Un concurs que s'adequa perfectament a les característiques del moviment: essencialment de classes benestants, sobretot professionals liberals, i, en certa mesura, barcelonines; que es pretén difondre a partir de l'excursionisme, com a màxima expressió d'amor a la terra; i que té una base romàntica i folklòrica. La relació entre el catalanisme i la Cerdanya es bastirà al voltant de l'excursionisme i de les relacions socials que se'n deriven a partir de l'estiueig. Es comença a veure clara a partir de Valentí Almirall i les seves cròniques d'excursions per la comarca:

Ben segur es que al llegir lo senzill nom que serveix de titol, á mes de quatre dels nostres lectors se 'als ha aixamplat lo cor, pensant que s'acosta ja l'istiu y que tornarán á Cerdanya. Ben segur que tots los que en tal estat se troban, al llegir lo nom d'aqueixa regió catalana, haurán evocat en sa imaginació una pila d'imatjes simpáticas. Frescor agradable, bonas ombredas, panoramas grandiosos, animasió y vida per tot arreu, expedicions bulliciosas excursions interessantas, son los recort que deixa la nostra vall ab sos prats sempre verts, ab sas aigüas correntas, sempre cristalinas, ab son cinturó de montanyas sempre imponentas, ab sos cent poblets y vilas sempre pulits y pintorescos. La Cerdanya es la vall mes bonica de la nostra terra. Si'ls cerdans haguessin pogut moures al compás de sas inclinacions, son pais fora la Suiza dels Pirineus.

[...]

Puigcerdá es l'única vila d'Espanya á la que reconeix com capital una regió francesa. La historia, la rahó d'Estat ha fet que pel mitx d'aquella ball hi passi una frontera. Los cerdans no la respectan en tot lo que's refereix al comer, á las relacions, al tracte. Lo mateix pels poblets catalans que pels francesos de Cerdanya, Puigcerdá es la Vila per autonomásia.

[...]

Per l'antecedent resúmen, se veu que una regió tont natural com la vall de Cerdanya; una regió unida per la historia, pel llenguatge, per las costums y pe'ls interessos, no sols pertany á duas nacions distintas, sino que en la part espayola está dividida arbitrariament y forma part de duas provincias.

Verdaderament es llástima que aixó succeheix a la Cerdanya, per quan es una vall amiga del progrés y de la llibertat. Sapiguts son de tothom los timbres que á Puigcerdá adornan. Durant la darrera guerra va sufrir tota classe de privacions, va resistir sitis y va retxasar assalts, logrant salvarse de que trepitessin sos carrens las patuleyas carlistas. Contra l'obscurantisme los puigcerdanesos son un sol home.²⁶

Una mostra paradigmàtica del catalanisme de l'època o, com l'ha anomenat Marfany, del *regionalisme almirallià*. En aquest article, a part de ser una descripció del paisatge i de la vida ceretanes, es considera la vila de Puigcerdá com a espanyola sense cap contradicció amb el fet de considerar-la catalana. Almirall fou molt reconegut a la comarca i, amb tot el que hem comentat i atenent-nos a la cronologia (1880-1891), ens fa poder argumentar que el catalanisme imperant en aquell moment a la comarca, segons classificació de Jordi Llorens, s'emmarcava dins el corrent doctrinal de les opcions liberals del regionalisme català.²⁷ De fet, és considerat «lo *leader* del verdader catalanisme [...] que fugint falses utopies y de falagueras il·lusions, busca per medis practichs y perfectamen trealisables lo bé de la terra catalana».

Potser l'article més paradigmàtic d'aquest fenomen de *nation-building* a través de les regions és l'article *Glorias de Cerdaña (Conclusion)*, on Martí Terrada fa una descripció dels personatges i intel·lectuals més rellevants de la Cerdanya i dels seus pensaments. Aquest escrit, una defensa aferrissada de la part espanyola de la Cerdanya enfront a la francesa, és molt curiós des d'una perspectiva *actual*, perquè situa Otger Cataló, el «Pare de la Pàtria» catalana, com una «patriótica leyenda» més de la reconquesta espanyola. Al mateix article, ens diu clarament que la nacionalitat catalana és, d'esperit, espanyola:

26 VALENTÍ ALMIRALL, «La Cerdanya», *La Voz del Pirineo*, 26/06/1881, p. 1-2.

27 J. LLORENS, *La Unió Catalanista i els orígens del catalanisme polític: Dels orígens a la presidència del Dr. Martí i Julià (1891-1903)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992, p. 43.

[...] nuestro animoso compatricio, el bravo señor de Montgrony, no es otro que el famoso *Qatalan, Kathalon, Castaslot, ó Catharlot*, el héroe legendario de la reconquista de la patria, de cuyo nombre se supone derivar el que actualmente lleva la region de España que habitamos. [...] saca tambien el Sr. Bofarull pruebas de que la Cerdaña nunca fué conquistada por los árabes, y de que se conservó como un estado militar independiente en el corazón de las montañas. Y lleno de esta conviccion acaba por llamarla «el baluarte inexpugnable donde se mantuvieron los vencidos, confiando ellos ó sus hijos ser un dia vencedores.[...]: la escuela bélica en donde aprendió el carácter catalán la manera de hacerse glorioso el porvenir. [...]: la Covadonga de Cataluña, ya que en ella principió y se avivó el primer gérmen de la nacionalidad catalana, de aquella nacionalidad que sacudiendo bien pronto el yugo de los reyes Francos, habia de volver á ser, como ya lo era en su espíritu, española, como todas las demás de la Península, y por su carácter y sus virtudes, nacion fuerte, ejemplar, libre é independiente.²⁸

Un altre aspecte interessant de comentar és l'himne cerdà, creat pel poeta Francesc Matheu, amic de Josep Maria Martí i Terrada. S'hi tracten, en aquesta primera versió que tot seguir reproduïm, una bona part dels temes que hem comentat: l'estiueig i les aigües termals —com a font de joventut— (estrofa III), la defensa de les bondats de la comarca (estrofa IV), i la relació entre els patriotismes existents —la nació pren la sang i la vida, en relació al reclutament militar forçós, les quintes; i la pàtria local pren, en canvi, el cor, en clara referència als sentiments— (estrofa V). Finalment, la tornada ho deixa tot molt clar:

28 J. M^a. MARTÍ, «Glorias de Cerdaña (Conclusion)», *La Voz del Pirineo*, 27/04/1879, p. 1-2. Sobre la relació entre Covadonga i el regionalisme: C. P. BOYD, «Covadonga y el regionalismo asturiano», *Ayer: Revista de Historia Contemporánea*, n. 64, 2006, p. 149-178.

Himne cerdá

I.

Som los hereus de la montanya,
Som los pubills del Pirineu,
Fills de la Fransa, ó de l'Espanya,
Tots som germans á Font-Romeu.

Aquí hi tenim bressol y llósa,
Qu'és nostra patria natural
Desde Carlit fins á la Tósa,
Desde Cadí fins á Puigmal.

Meytat de Fransa, meytat d'Espanya,
No hi ha altra terra com la Cerdanya.

II.

Aquí l' hivern sa neu ens dona
Y 'n fa les fites del pahis:
Son la muralla y la corona
D' aquest trosset de paradís.

Bésa l' estiu les serralades,
Juga ab la neu la llum del sol
Y van les aygues regalades
Cap al Raur, Segre y Carol.

Meytat de Fransa, meytat d'Espanya,
No hi ha altra terra com la Cerdanya.

III.

Es nostra vall, vall d' alegría,
Franca y oberta al foraster;
Bona á tothom, sia d' hont sia,
Al terrassá y al estranger.

La gent del plá y la ciutadana
Béu en ses aygues la salut;

Qu' en trpitjant terra cerdana
Se 'n tornan plens de joventut.

Meytat de Fransa, meytat d'Espanya,
No hi ha altra terra com la Cerdanya.

iv.

Aquí la gent es feynadora,
Aquí l' terror no es pas ingrat,
Tenim un' horta qu' enamora,
Voltat de verns tenim lo prat.

¿Qué hi há com nostres eugassades,
Ni com la fruyta del pahís?
Be prou que ho saben les gentades
Á Barcelona y á Paris.

Meytat de Fransa, meytat d'Espanya,
No hi ha altra terra com la Cerdanya.

v.

La nostra vall es la ditada
Que hi deixá Deu al creá 'ls mons:
La nostra vall es l' abressada
Que 's donan dues grans nacions;

La nostra vall, fresca y florida,
Es nostra fé y es nostre amor.
La nació 'ns pren la sanch, la vida...
Mes la Cerdanya 'ns pren lo cor.

Meytat de Fransa, meytat d'Espanya,
No hi ha altra terra com la Cerdanya.

Aquestes estrofes ens recorden l'himne valencià, compost per a la Exposició Regional de València de 1909, que passaria a ser exposició nacional l'any següent, i que situa com a principal missió de la regió valenciana «ofrendar nuevas glorias a España».³⁰

Frontera i identitats: conclusions

Amb el Tractat dels Pirineus de 1659, la mentalitat dels actors protagonistes fou essencialment dinàstica: es buscava la reconciliació entre els Àustries i els Borbons.³¹ En els lliuraments territorials, el que feia Felip IV era renunciar a porcions dels seu patrimoni al marge de la realitat dels habitants de les regions afectades. No serà fins al segle XIX quan, arran de la Guerra del Francès i de les primeres revolucions, les administracions franceses i espanyoles veuran la necessitat d'establir conjuntament uns límits reals per a la frontera. Calia delimitar les jurisdiccions per posar fi a les diferents infraccions que s'hi produïen: robatoris, contraban, conflictes locals, drets territorials, etc.³² Els tractats de Baiona (1856-1868) representaran posar en funcionament real una comissió bilateral, exigida dos segles abans, que delimitarà

29 ANÒNIM (poesia signada per Francesch Matheu), «Himne cerdá», *La Voz del Pirineo*, 21/08/1887, p. 2-3.

30 F. ARCHILÉS, «Hacer región es hacer patria». La región en el imaginario de la nación española de la Restauración», *Ayer: Revista de Historia Contemporánea*, n. 64, 2006, p. 121-147.

31 À. CASALS, «El tractat dels Pirineus: panoràmica», dins À. CASALS (coord.), *Les fronteres catalanes i el Tractat dels Pirineus*, Cabrera de Mar: Galerda, 2009, p. 225-242.

32 O. JANÉ, «Identitats de frontera o la construcció de la frontera francoespanyola a Catalunya (segles XVII-XIX)», dins A. ESPINO; O. JANÉ (eds.), *Guerra, frontera i identitats*, Catarroja, Barcelona: Afers, 2015, p. 193-209.

sobre el mapa i sobre el terreny els límits de la frontera d'oest a est dels Pirineus.

El llibre de Sahlins *Frontières et identités nationales: La France et l'Espagne dans les Pyrénées depuis le XVIIe siècle* conté un epíleg que porta per títol *États et nations depuis 1868*.³³ És en aquest moment on, més o menys, hem situat aquest estudi. Creiem haver pogut corroborar que, a partir de l'any 1868, amb la signatura de l'acta final dels tractats de Baiona, és quan ja podem començar a parlar d'un veritable punt d'inflexió pel que fa a la construcció d'identitats nacionals diferenciades, la francesa i l'espanyola. Com defensa Sahlins, és a partir de 1868 que el futur —polític i nacional— de cadascuna de les dues Cerdanyes restarà lligat a l'Estat del qual forma part.³⁴ És llavors que cristal·litza la frontera. El contrast entre els dos tractats es deu a la mentalitat amb què van ser negociats. En el darrer, els actors ja pensen i actuen en clau d'estats nació.

Ja no parlem d'una ratlla inexistent, sinó d'una frontera que divideix una *Cerdagne* nacionalment francesa i una *Cerdaña* nacionalment espanyola. Cap altra identitat col·lectiva s'imagina com a nacional, com a sobirana, a banda i banda de la frontera. La Tercera República Francesa i l'Espanya de la Restauració van tenir la capacitat de crear i reproduir identitats nacionals eficients, que, tot entrellaçades amb les identitats locals, aconseguiren, com diu Sahlins, que els cerdans acabessin autodefinint-se com a francesos o com a espanyols.³⁵ Aquestes diferències nacionals, a més, van comportar la nacionalització de les seves varietats locals. És, com hem dit, al darrer terç del segle XIX quan els estats nació van emprendre el procés més intens de nacionalització de massa. I es van servir de tots els mecanismes possibles per fer-ho. L'escola i l'exèrcit, però també, com hem argumentat, les infraestructures *nacionals*, les ideologies polítiques o l'economia *nacional*. Els dos primers apartats

33 P. SAHLINS (1989), *Frontières et identités nationales: La France et l'Espagne dans les Pyrénées depuis le XVIIe siècle*, París: Belin, 1989. La versió francesa precursora del treball P. SAHLINS, *Fronteres i identitats: La formació d'Espanya i França a la Cerdanya, s. XVII-XIX*, Vic: Eumo, 1993.

34 P. SAHLINS (1989), *Frontières et identités nationales...*, p. 295.

35 *Ibid.*, p. 302.

del cos d'aquest estudi, «Identificació nacional *en contra de*» i «Prendre partit és fer pàtria: el liberalisme i el proteccionisme», conclouen la importància del marc mental nacional(ista). La nació, espanyola o francesa, és ja un actor principal a les vides dels ceretans de banda i banda de la frontera.

És, doncs, en aquest moment que la Cerdanya francesa s'anirà integrant, de mica en mica, a la cultura i economia franceses, mentre que la Cerdanya espanyola patirà el subdesenvolupament estructural d'Espanya.³⁶ Lligat, com hem desenvolupat al capítol de l'«efecte mirall», a la diferent implementació d'infraestructures de telecomunicacions, així com la presència d'escoles i d'institucions de l'estat. D'aquesta manera, la consolidació nacional francesa, que Sahlins creu més eficient, s'efectua a partir del centre a partir de la idea de *Nation une et indivisible*. Mentre que la nacionalització espanyola patirà erosions des de les perifèries que comportaran l'esclat de diverses identitats autònomes. Anne-Marie Thiesse defensa, però, que França també va atorgar un gran valor nacionalitzador a les diferents realitats regionals.³⁷ I que, com a tot Europa, en el terreny cultural, les identitats nacionals van anar acompanyades de la construcció d'identitats regionals modernes tot seguint la fórmula de la unitat en la riquesa de la diversitat. En aquest sentit, i remetent a les tesis exposades a «El catalanisme: un doble patriotisme jeràrquic?», nosaltres no podem parlar d'una identitat catalana confrontada amb l'espanyola en aquesta època. Ans al contrari, d'una identitat regional(ista) que referma la idea de la nació espanyola. No podem seguir infravalorant, doncs, la dimensió regional com a aspecte central de la comunitat imaginada espanyola.

Nicolas Berjoan, en un treball de mètode molt similar al nostre, un estudi de la premsa, en aquest cas la rossellonesa d'entre 1815 i 1875, explica que la frontera és un dels personatges centrals de l'actualitat

36 P. SAHLINS (1989), p. 295.

37 Sobre el valor nacionalitzador de les identitats regionals a França: A. M. THIESSE, *Ils Apprenaient la France: L'exaltation des régions dans le discours patriotique*. París: La Maison des sciences de l'homme, 1997. A. M. THIESSE, «Centralismo estatal y nacionalismo regionalizado: Las paradojas del caso francés», *Ayer: Revista de Historia Contemporánea*, n. 64, 2006, p. 33-64.

rossellonesa del principi del segle XIX, ja que és narrada com un recurs essencial.³⁸ En el nostre cas, que se situa cronològicament immediatament després, no hem trobat aquestes referències a la frontera perquè el procés de nacionalització ja havia començat a reeixir. El mateix autor afirma que sembla que es confirma l'existència de dos segles XIX. Un primer, fins la dècada del 1870, on la frontera és un dels personatges centrals de l'actualitat, i un segon, després d'aquesta mateixa dècada, que marca un veritable moment de nacionalització dels pobles de les perifèries franceses.³⁹ Berjoan apunta com a causes la pressió d'un Estat francès amb mitjans més potents i eficaços. Per una banda, els avenços tècnics i els canvis econòmics van permetre d'articular un mercat nacional; i, per l'altra, el sorgiment d'unes noves institucions socials van servir per difondre la pedagogia nacional.

Tot analitzat el passat, i veient el present, aquest estudi ens ha de servir per intuir com de canviants poden arribar a ser les identitats col·lectives, en aquest cas, les nacionals i amb quina multiplicitat de *formes* es poden manifestar. Fet que ens allunya, per convicció científica, de posicions essencialistes de la nació. Sahlins escriu que la Cerdanya és, a començaments de segle XVII, una de les comarques més unificades de Catalunya, dos segles i mig més tard, això ha canviat per complet.⁴⁰ I si féssim aquest mateix treball a l'actualitat, tasca potser més pertinent per als sociòlegs o els politòlegs, no seria il·lògic pensar que, molt probablement, hi ha identitats, ara sí, nacionals en disputa. El propi Sahlins ja ho apunta a l'apartat *Le nationalisme catalan dans la zone frontalière*: «En Espagne, un nationalisme catalan voit le jour : la «nation» devient alors la Catalogne et se politise».⁴¹

38 N. BERJOAN (2011), «Una frontera de paper: La frontera dels Pirineus en la premsa rossellonesa durant el segle XIX (1815-1875)», dins O. JANÉ; S. QUERALT (ed.), *Observer les frontières, veure el món*, Catarroja, Figueres, Perpinyà: Afers, p. 257-269, p. 268.

39 *Ibid.*, p. 269.

40 P. SAHLINS (1989), *Frontières et identités nationales...*, p. 30.

41 *Ibid.*, p. 302.

Coda

Una problemàtica de fons es fa palesa al llarg del treball: com abordar les «experiències de nació» més enllà dels discursos intel·lectuals, d'aquells que tenen veu a la premsa o que han pogut deixar pista escrita del seu relat i visió del món. Caldrà seguir-hi treballant.

Normes per a la presentació d'originals

Els articles han de ser originals i inèdits i han de tenir una extensió entre 15 pàgines i 20 pàgines com a màxim (de 2.100 espais cada pàgina amb notes al peu inclosos). Han d'estar escrits preferentment en català o castellà. El text ha de tenir un cos 12 de *Times New Roman*. Les notes han d'anar de ser al peu de pàgina, amb la crida en superíndex i després dels signes de puntuació.

- Els originals s'han d'enviar en format de text (RTF, TXT, DOC, DOCX) i en format PDF a l'adreça electrònica estudi-general@documentauniversitaria.com i han d'anar acompanyats d'un document de text amb la informació següent: 1) un resum (*abstract*), d'un màxim de 300 caràcters en anglès i en català si el text està redactat en castellà o en anglès i castellà si el text està redactat en català; 2) paraules clau (en els tres idiomes); i 3) de l'adreça electrònica i telèfon de l'autor.
- *Estudi General* sotmet els originals a doble valoració externa, sense que hi consti els nom de l'autor.
- Per a les referències bibliogràfiques els autors poden optar o bé per incloure en les notes (de manera tradicional) les dades completes de l'obra o document citat, o bé per citar la bibliografia a la manera anglosaxona, amb el cognom de l'autor, la data i la pàgina o pàgines en el cos del text, tot remetent a una bibliografia final de les obres citades.
- En cas d'optar per la cita tradicional (especialment recomanable en el cas de combinar les cites bibliogràfiques amb cites documentals d'arxiu), cal incloure el títol i les dades de localització completes de cada publicació o document citat per primera vegada en l'ordre i forma que s'especifica en els exemples que es donen a continuació, segons es tracti d'un llibre, d'un capítol de llibre, d'un article o d'un document d'arxiu.

- Llibre: M. VAYREDA, *Records de la darrera carlinada*, Barcelona: L'Avenç, 2003, p. 32-38. Si hi ha més d'un autor els noms es separen amb un punt i coma.
- Capítol de llibre: J. CASTELLANOS, "El modernisme: els intel·lectuals i la política", dins R. PANYELLA; J. MARRUGAT (ed.), *L'escriptor i la seva imatge. Contribució a la història dels intel·lectuals en la literatura catalana contemporània*, Barcelona: L'Avenç, 2006, p. 160-191.
- Article: T. IRIBARREN, "James Joyce a Catalunya a Catalunya (1921-1936)", *Els Marges*, núm. 72, 2004, , p. 21-44.
- Document: s'ha de citar l'arxiu on és dipositat, amb el nom sencer i entre parèntesi l'abreviatura quan la cita és la primera (a partir de la segona cita només es citarà l'abreviatura). Exemple: Arxiu Històric de Girona (AHG), nom de la secció, número de la caixa o lligall, títol del document en cursiva, folis o pàgina (data).
- Les remissions successives a les mateixes obres es fan de forma molt abreujada, en funció de si és un llibre, un capítol de llibre o un article. Exemple, en cas d'article: T. IRIBARREN, "James Joyce...", p. 22. La fórmula íbidem (en rodona). només s'emprarà en cas de repeticions immediates.
- En els articles que predomini la discussió teòrica o bibliogràfica pot optar-se per citar a la manera anglosaxona, és a dir, mencionant en el cos del text, i entre parèntesi, el primer cognom de l'autor, la data i la pàgina o pàgines [per exemple: (Vilar, 1986: 45-60)], tot remetent a una bibliografia final de les obres citades, ordenada alfabèticament per cognom dels autors i, dintre de cadascun d'ells, per ordre cronològic. Quan dues obres del mateix autor siguin del mateix any, s'afegeix a la data una lletra (a,b,c...). En aquesta bibliografia final la manera de citar (en funció de si es tracta d'un llibre, capítol de llibre o article) serà la mateixa que la que s'ha explicat en el cas de les cites tradicionals amb la única diferència que l'any de l'edició s'esmentarà entre parèntesi immediatament després del nom i cognom de l'autor.